

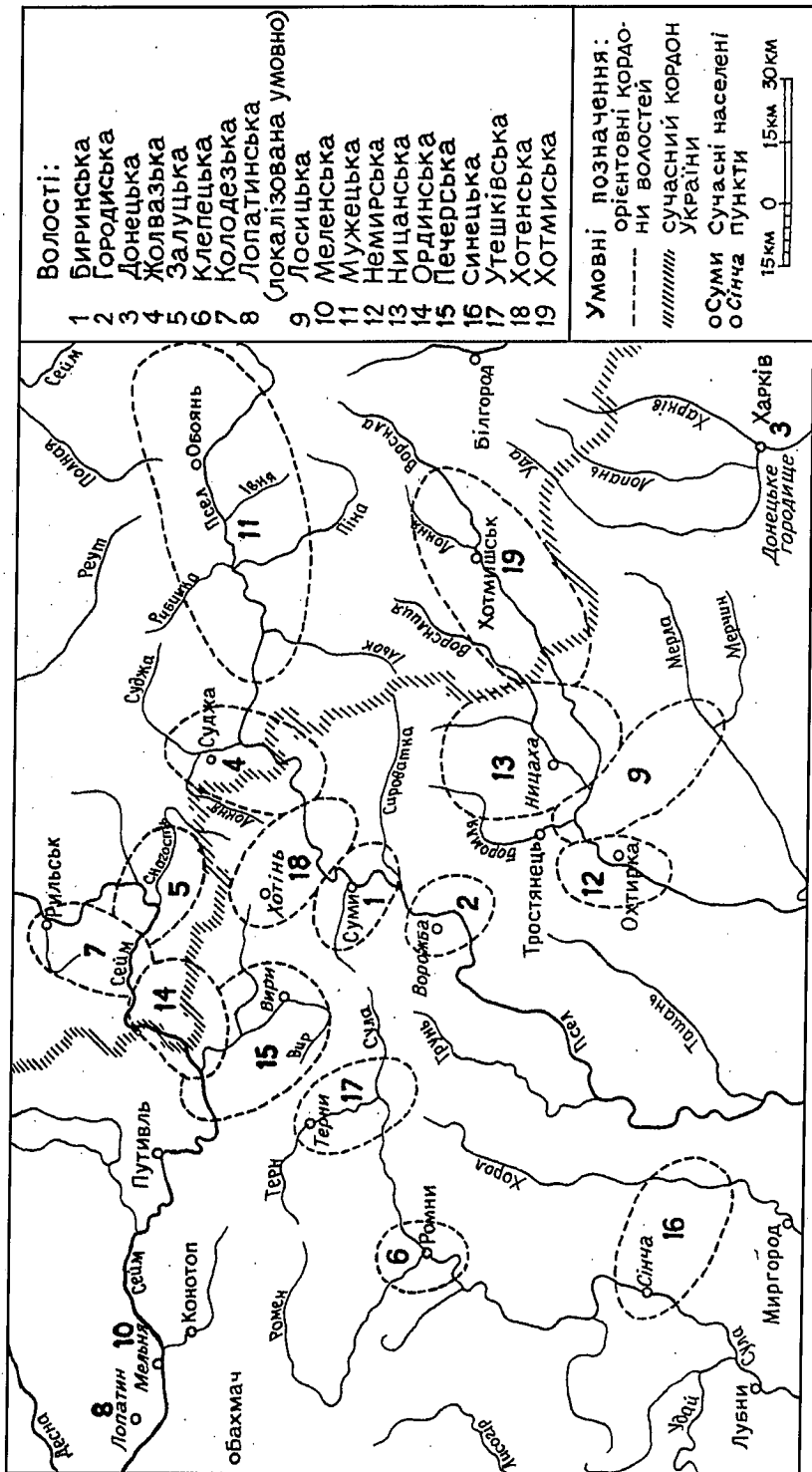
ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. КАРТОГРАФІЯ

Олена РУСИНА

ПУТИВЛЬСЬКІ ВОЛОСТІ XV — ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ

Наприкінці 20-х років XVI ст. депутація киян, перебуваючи при дворі великого князя литовського і польського короля Сигізмунда I, подала йому декілька “виписів”, в одному з яких йшлося про долю Путивля, що його внаслідок литовсько-московської війни 1500—1503 рр. було втрачено на користь Російської держави. Упродовж XIV—XV ст. Путивль підпорядковувався Києву — був його “пригородком”, чи то, словами самого документа, “київським держанням”. Ця адміністративна залежність, досить дивна з огляду на брак безпосереднього територіального зв'язку між Києвом і Путивльщиною, сформувалася, очевидно, десь на межі XIII—XIV ст., коли київський стіл опанували князі путивльської династії¹. Втрата Путивля позбавила київський нобілітет надійного джерела стабільних прибутків, про що вони й сповістили свого володаря: “[...] К Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських; ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: князі, й пани, й зем'яни землі Київської,— по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали (jezdziwali) і шуби теплі кунячі одягали; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші”;

¹ Докладніше див.: Русина О. В. До питання про київських князів татарської доби // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. 225.— С. 194—203. У публікації утвердження путивльців у Києві пов'язується, головню, з підтримкою їх тюркськими князками, котрі резидували на південному сході Сіверщини. Втім, цілком можливо, що тут позначилися галицько-волинські впливи,— принаймні, досить привабливою видається можливість ототожнити путивльського за походженням князя Андрія Овруцького з Андрієм Путивльцем (варіант: Путивльцем) з оточення Льва Даниловича (Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 870). У зв'язку з цим варто нагадати, що М. Грушевський “в теорії” не відкидав імовірної залежності Києва від Галицько-Волинської держави в першій половині XIV ст., хоч і зазначав, що “(джерельних) підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, (на)-скільки можемо мати про неї поняття, звернена фронтом на Захід” (Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 3: До року 1340.— С. 168). Пор.: Ставиский В. И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV века) // Внешняя политика Древней Руси.— М., 1988.— С. 97—98 (дослідник твердить, що перші півтора десятиліття XIV ст. Київ перебував під контролем галицько-волинських князів, посилаючись на нібито зумовлені цим загальнооруські амбіції Юрія I Львовича).

Путивльські волості XV — початку XVII ст.

Котора в оборотки Соки Солену
 двин передви і со вил в том
 Анном в том в хото граница
 Суцаре ^и двопо дчрже
 пчелами она в том да двопо
 дериде до по п а дчрже ^и хото
 бо по торже в паре в двма прго
 да ^и да ^и внакельно брочество
 в хото да в шуге ^и че пу ^и да вше
 да вше и в зорав в том по ш хина
 по ^и

272
 Котора в оборотки Соки Солену
 двин передви і со вил в том
 Анном в том в хото граница
 Суцаре ^и двопо дчрже
 пчелами она в том да двопо
 дериде до по п а дчрже ^и хото
 бо по торже в паре в двма прго
 да ^и да ^и внакельно брочество
 в хото да в шуге ^и че пу ^и да вше
 да вше и в зорав в том по ш хина
 по ^и

Сторінка оброчної книги Путивльського повіту. 1628—1629 рр.

крім того, на Путивльщині були “біскупські, й князівські, й панські волості”².

Реальність режиму порічного держання волостей в окресленому регіоні засвідчують також документальні відомості, що збереглися у складі Литовської Метрики, у реєстрах “данин” батька Сигізмунда, Казимира Ягеллончика: два поодинокі записи про надання путивльської волості Бирин Михайлові Лазаровичу (1486) й Андрієві Лихачевичу (1488)³ та блок записів, у яких зафіксовано строк і черговість держання волостей на Путивльщині житомирськими боярами (1487)⁴. Така “адресність” Казимирового наділення стала підставою для гіпотези, за якою фондом путивльських волостей могли користуватися лише житомиряни, і ця їхня прерогатива була одним з елементів механізму тяжіння волостей Київської землі до трьох її центральних замків — Києва, Овруча та Житомира⁵. Втім, показово, що у “виписі” право держання путивльських волостей окреслено колом “князів, і панів, і зем’ян землі Київської”, тобто так же загально, як і в київському обласному привілеї: “[...] Городки и волости киевские князем держати, а иному никому: будем их давати, кому ся будеть годити” (1529)⁶. Це нашттовхує на припущення, що характер розподілу волостей у 1487 р. (надання їх боярам розглядалося як засіб “успоможения их, с чего бы они могли службу служити”) був продиктований кон’юктурою або якимись суто місцевими обставинами, наприклад, занепадом Житомирщини після спустошливого Менглі-Гірєєвого походу 1482 р.⁷; принаймні симптоматично, що один із семи бояр, яких наділив Казимир, Сенько Жереб’ятич, отримав волость Лопатин “на окуп с татар”, тобто для викупу когось із родичів із кримської неволі.

Слід зауважити, що самий інститут почергового (“колейного”) держання волостей був досить поширений на “руських” землях Литовської

² Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przechdzieckiego.— Wilno, 1844.— Т. 2.— Oddz. 2: Akta.— N. 1.— S. 121. Передрук: Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 8. В обох виданнях документ датований однаково: “близько 1520 р.” На нашу думку, його слід віднести до 1528 р., оскільки тогорічне послання Сигізмунда до панів-ради Великого князівства Литовського у своїй “київській” частині виразно перегукується з текстом “виписів” (див.: Документи Московского архива Министерства юстиции.— М., 1897.— Т. 1.— С. 526—527). До речі, цей текст при публікації транслітеровано латинським шрифтом і децю полонізовано; через брак руськомовного оригіналу, вважаємо за доцільне подати його в перекладі на сучасну українську мову.

³ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским.— М., 1899.— Вып. 1: 1390—1529 г.— № 15.— С. 44, 48; РИБ.— СПб., 1910.— Т. 27.— Стб. 235, 246.

⁴ АЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2, № 2.— С. 9; Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1896.— Т. 1, вып. 1: 1413—1498 г.— № 24.— С. 16; Акты Литовско-Русского государства...— № 15.— С. 48; РИБ.— Стб. 246. Зауважимо, що, за спостереженнями М. Бережкова, метричні записи 1486, 1487 і 1488 рр. становили частини одного реєстру, розпочатого в грудні 1486 р. (Бережков Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник.— М.; Л., 1946.— Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год.— С. 80).

⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 179—181.

⁶ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910.— Приложения: Привилеи, выданные областям.— С. 354.

⁷ Див. щодо цього: Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 240.

держави і як такий давно потрапив у поле зору дослідників⁸. Не були обійдені увагою й усі згадані документи: вказівка на кількість “господарських” (великокнязівських) волостей на Путивльщині та можливість реконструкції (навіть часткова) їх номенклатури відкривали шлях до відтворення територіальної структури Путивльського повіту. Щоправда, у реєстрах Казимирових “данин” названо тільки п’ять волостей, які належали до його складу: Бирин, Жолвяж, Хотень, Утешків і Лопатин⁹. Однак список їх можна збільшити: у потвердній грамоті Олександра Казимировича на куплі Сенька Жереб’ятича в Путивльському повіті згадуються Городиська та Жолвазька волості (1499)¹⁰, а у відказному запису путивльського намісника князя Богдана Федоровича Глинського на с. Гатне — волості Хотенська, Меленська (“на реце Семи”), Биринська й Немирська, що їх сотники засвідчили цей документ (1500)¹¹.

Із цих восьми державних волостей ще на межі ХІХ—ХХ ст. з упевненістю локалізовано три: Бирин (як сучасне м. Буринь, райцентр Сумської обл.), Хотень (сmt Хотинь Сумського р-ну Сумської обл.) і Мельня (с. Мельня Конотопського р-ну Сумської обл.)¹². Що ж до Городиської, Жолвазької та Утешковської волостей, то вже М. Любавський звернув увагу на можливість уточнення їх місцеположення за так званим “списком Воскресенського літопису”¹³ — джерела, відомого нині як “Список руських міст далеких та близьких”, що являє собою літописний реєстр під заголовком “А се имена всем градом руським, далним и ближним”.

Щоправда, ставлення до цієї історико-географічної пам’ятки тривалий час було досить скептичним. Зокрема, в літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст. неодноразово наголошувалося на наявності в “Списку” нашарувань різного часу, відтак вважалося неприпустимим використання його даних у наукових дослідженнях¹⁴.

У 50-х роках нашого століття цей погляд піддав критиці М. Тихомиров. Комплексно дослідивши вказану пам’ятку, він дійшов висновку, що “Список” є “твором кінця ХІV чи початку ХV ст., який має на меті дати короткий перелік [...] руських міст того часу”¹⁵. І хоч після цього до

⁸ Див., наприклад: Владимирский-Буданов М. Ф. Поместное право в древнюю эпоху Литовско-Русского государства // ЧИОНД.— 1889.— Кн. 3.— С. 76—78; Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 703—704.

⁹ Зауважимо, що в “Актах Литовской Метрики” фігурують помилкові назви — Золвяж та Отень, що пояснюється характером видання, здійсненого не за оригіналом Метрики, а за транслітерованими польськими копіями кінця ХVІІІ ст., які при публікації передано кирилицею. Така подвійна транслітерація й призвела до численних текстуальних похибок, що, на жаль, потрапляють до праць науковців, котрі користуються цією документальною збіркою.

¹⁰ Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1897.— Т. 1, вып. 2: 1499—1507 гг.— № 511.— С. 43.

¹¹ АЗР.— СПб., 1846.— Т. 1: 1340—1506.— № 178.— С. 202.

¹² Любавский М. К. Областное деление...— С. 246; Клепатский П. Г. Очерки...— С. 291.

¹³ Любавский М. К. Областное деление...— С. 246.

¹⁴ Антонович В. В. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в. к. Ольгерда // Антонович В. В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 55; Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— С. 49; Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца ХІV столетия.— К., 1891.— С. 17, 51; Клепатский П. Г. Очерки.— С. 351—352, 401.

¹⁵ Тихомиров М. Н. “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки.— 1952.— Т. 40.— С. 214—259. Передрук: Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М., 1979.— С. 83—137.

“Списку” ще неодноразово зверталися фахівці (Л. Черепнін, Б. Рибаків, І. Греков, С. Наумов, О. Подосинов, В. Янін та ін.), висуваючи власні гіпотези щодо місця та часу його створення, ставлення до нього, як до безумовно вірогідного щодо історико-географічних реалій кінця XIV — початку XV ст. джерела, не зазнало змін.

Виняток у цьому сенсі становить, здається, тільки праця А. Поппе¹⁶, у якій він, докладно проаналізувавши волинську частину “Списку”, навів докази на користь різночасности використаних його автором (чи авторами) джерел. Показово, що “волинськими” в пам’ятці названо як волинські, так і галицькі міста (Львів, Холм, Галич тощо) — абсолютно не зрозумілий з точки зору політичної географії кінця XIV ст. феномен, що його пояснення слід, напевно, шукати у джерелах часів існування Галицько-Волинської держави.

Репродукуванням анахронічних уявлень можна пояснити й об’єднання в рубриці “А се киевський гроди” міст Київщини, Чернігівщини та Переяславщини¹⁷, тобто регіонів, що в літописах XII—XIII ст. об’єднувалися терміном “Русь” (у вузькому значенні слова), являючи собою територіально-політичне ядро давньоруської держави¹⁸. Не викликає сумніву й книжне походження частини згаданих у київському реєстрі топонімів — не випадково тут фігурують, наприклад, “Ростовець, Унеятин”, що їх появу, гадаємо, спричинило неправильне прочитання літописного фрагмента: “Воеваша половци у Ростовца и у Неятина”¹⁹. Отже, не є перебільшенням твердження О. Андріяшева про те, що “Список” (принаймні в його київській частині) “показує більш знання з стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних”²⁰.

Втім, у київському реєстрі містяться й позалітописні відомості, до яких, передусім, належать назви посульських та попсільських міст: “...А на Суле Снепород, Ськянтин, Грошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпечь, Ромен, Ковыла, Ворона, Сал, Песьи кости, Хотень. А на Пьсле Ничян, Городище, Лошици, Бирин, Жолважь. На Ворьскле Хотьмьшль”²¹.

Спираючись на цей фрагмент “Списку”, М. Любавський розмістив Городиську та Жолвазьку волості на Пслі, а Утешків — на Сулі. Та не

¹⁶ Poppe A. Gród Wołyn // Studia Wczesnośredniowieczne.— 1959.— Т. 4.

¹⁷ Це, до речі, стало підставою для тверджень Б. Рибаків про “практичне об’єднання” Київської, Чернігівської та Переяславської земель у межах “держави” Володимира Ольгердовича, які стали досить поширеними в сучасній історіографії. Див.: Рибаків Б. А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII—XV веков.— М., 1970.— Ч. 2.— С. 203; его же. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 60; Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.: (По материалам археологических исследований).— К., 1982.— С. 19, 40; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII—XV веках.— К., 1982.— С. 37; Шабильдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 83; Яковенко Н. М. Володимир Ольгердович // Історія України в особах. IX—XVIII ст.— К., 1993.— С. 145.

¹⁸ Межі цього утворення реконструював А. Насонов. Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование.— М., 1951.

¹⁹ Ипатьевская летопись.— Стб. 164.

²⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 22.

²¹ Цитуємо за найдавнішим списком пам’ятки: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 475—476.

може не виникнути питання: чи підпадає під рубрику “на Пьсле” Жолваж, якщо згаданий перед ним Бирин М. Любавський сам локалізував на притоці Сейму р. Чаші,— на що, до речі, вказав М. Тихомиров, аналізуючи дані київського реєстру; він же припустив, що Жолваж містився десь поряд із Городищем, яке, виходячи з карти Боплана, локалізував у верхній течії Псла, у районі сучасного Миропілля²². Водночас М. Тихомиров не звернув уваги на те, що його ототожнення, услід за М. Любавським, волости Хотень із с. Хотінь (яке лежить на притоці Псла — Олешні) суперечить даним “Списку”, в якому Хотень згадується перед поспільськими містами.

З’ясувати питання про місцезнаходження цих волостей можна лише за умови розширення кола джерел — передусім, залучивши до наукового обігу документальні матеріали, які стосуються часів, коли Путивльщина перебувала в складі Московської держави (до речі, довше, ніж решта Сіверщини, котра за Деулінською угодою (1618), закріпленою Поляновським миром (1634), відійшла до Речі Посполитої). На перспективність такого підходу до розв’язання цієї проблеми вказав ще Ф. Петрунь, хоча сам використав матеріали московського походження у досить незначних масштабах, залучивши лише ті, які були надруковані в “Сборнике имп. Русского исторического общества”, “Актах Московского государства” й “Актах, относящихся к Малороссии” В. Холмогорова²³.

Правда, й самі ці матеріали, особливо за XVI ст., дуже нечисленні. Не випадково той же М. Тихомиров, досліджуючи Сіверщину як складову частину Московської держави у своїй зведеній історично-географічній праці “Россия в XVI столетии”, поскаржився на “бідність та маловиразність” відповідних джерельних відомостей і висловив надію, що їх кількість буде збільшена подальшими архівними розшуками²⁴. Водночас він явно недостатньо використав інформаційний потенціал такого цікавого джерела, як “отдельная” книга 1594 р., котра містить опис земель, виділених у Путивльському повіті кінним самопальникам та іншим категоріям служилого населення; незабаром після виходу праці М. Тихомирова її повністю надрукував Г. Анпілогов, зосереджуючи увагу на соціально-економічних аспектах закладеної у цій пам’ятці інформації²⁵. Він же опублікував “обидные списки”, подані у 1592 р. Сигізмунду III посольством Афанасія Рязанова²⁶. На їх значення для історичної географії Сіверської землі кількома роками раніше звернула увагу учениця М. Тихомирова, Н. Шеламанова²⁷. Крім того, дослідниця вказала на наявність у фондах Посольського приказу, серед матеріалів, що стосуються розмежування між Річчю Посполитою та Росією за умовами Поляновського миру, низки

²² Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 103 (карта), 106.

²³ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ.— 1928.— № 2.— С. 178—179.

²⁴ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии.— М., 1962.— С. 12.

²⁵ Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII в.— М., 1967.— С. 110—124, 130—306.

²⁶ Там же.— С. 77—109.

²⁷ Шеламанова Н. Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г.— М., 1965.— С. 48—49.

унікальних документів щодо Сіверщини середини XVI — початку XVII ст.²⁸ Серед них слід особливо виділити найдавніший, 1638 р., список жалуваної грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551), яку О. Лазаревський вважав “однією з найважливіших пам’яток для історичної географії Сіверської землі”²⁹. З усіх відомих на сьогодні копій ця найближча до оригіналу, зокрема, найточніша в передачі топонімії Новгород-Сіверщини та Путивльщини, де були монастирські володіння. Її дані доповнює грамота, яку монастиреві видав Борис Годунов у 1602 р., яку також скопійовано 1638 р. За формою це випис з писцевих книг Новгород-Сіверського 7093 (1584/1585) р. і Путивля 7099 (1590/1591) р., які не збереглися до нашого часу³⁰. У формі випису дійшла до нас і грамота 1606 р. путивльському Молчинському монастирю, котрий на початок XVII ст., за спостереженнями І. Міклашевського, перетворився на найзначнішого землевласника в південній “україні” Московської держави³¹. Випис, зроблений з писцевих книг Путивля 7065 (1556/1557) р., був підставою для пожалування Василя Шуйського³². Оригінал випису ще в 1636 р. зберігався у Молчинському монастирі, що суперечить інформації місцевих ігуменів про втрату “жаловальные грамоты царя Василья”, через яку цар Михайло Романов поворотно обдарував цей монастир у 1615 і 1621 рр.³³

Усі перелічені документи досить інформативні щодо топонімії регіону, однак не йдуть ні в яке порівняння з оброчною книгою Путивльського повіту 1628—1629 рр., що зберігається нині у фондах РДАДА³⁴. Ця пам’ятка вже привертала увагу дослідників, але тільки як джерело для реконструкції номенклатури місцевих бортних “знамен” (знаків власності, вирізаних на бортних деревах)³⁵ та особливостей господарської діяль-

²⁸ Шеламанова Н. Б. Документы государственных межеваний 30—40-х годов XVII в. // Археографический ежегодник за 1971 г. — М., 1972. — С. 170—171.

²⁹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1889. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 214. Грамота була відома в копії другої половини XVIII ст. (опубл.: Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 3: Мужские монастыри. — С. 111—120).

³⁰ Грамоти опубл.: Русіна О. В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 142—151.

³¹ Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. — М., 1894. — Ч. 1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. — С. 132—133. Пор.: Багалей Д. И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 119—120.

³² РГАДА, ф. 79, оп. 1 (1636 г.), д. 6, л. 137—143. Документ підготовлений до публікації у 3-му випуску “Українського археографічного щорічника”.

³³ Жалувані грамоти опубл.: Актовые и летописные материалы о восстании И. И. Болотникова / Публикацию подготовил В. И. Корецкий // Советские архивы. — 1976. — № 5. — С. 57 (грамота 1615 р.); Труды Курского губернского статистического комитета. — Курск, 1863. — Вып. 1. — С. 562—569 (грамота 1621 р.).

³⁴ РГАДА, ф. 1209, кн. 368.

³⁵ Миклашевский И. Н. К истории... — С. 123; Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен — историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. — М., 1963. — С. 120—133; Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. — 1964. — № 4. — С. 151—169.

ности служилого і міського населення Сіверщини³⁶. Нас, зрозуміло, вона цікавитиме як масив історико-географічної інформації — тобто можливість досить точно визначити місцеположення згаданих раніше путивльських волостей.

В оброчній книзі (далі — “Книзі”) Городиська (Городецька) волость локалізується на Пслі, Висторопі та Барожбі (Ворожбі)³⁷, Жолвазька — на Пслі, Удаві, Рибниці (Рибиці), Локні, Суджі, Івниці³⁸. В обох випадках назви волостей не знаходять собі відповідників у географічній номенклатурі окреслених територій. У літературі зазначалося, що на місці Городецького городища в XVII ст. виникло с. Межиріч (нині Лебединського р-ну Сумської обл.)³⁹, однак документ, який при цьому цитується (опис кордону між Річню Посполитою та Російською державою)⁴⁰, на нашу думку, не дає для цього достатніх підстав. У будь-якому разі зрозуміло, що центр Городецької (Городиської) волости не міг міститись у районі сучасного Миропілля; якщо ж шукати історичний “прообраз” останнього, то претендентом може бути тільки Жолваж, назву якого “забули” переселенці з волинського Миропілля, заснувавши тут слободу в середині XVII ст.

“Книга” підтверджує інформацію “Списку” про розташування Бирина на Пслі, додаючи до просторових орієнтирів даної волости ріки Суму (Сумку) та Олешню⁴¹. З огляду на це ономастичним відповідником Бирина в сучасній топонімії можна вважати с. Барилівку (Краснопільського р-ну Сумської обл.), знане раніш як Бирилівка*; ототожнення ж Бирина з с. Буринь слід визнати помилковим.

На відміну від цього, традиційна локалізація Хотенської волости не суперечить даним “Книги”⁴², — хоч у той же час додає скептицизму дослідникам “Списку” як історико-географічного джерела. Втім, згадана в ньому Утешківська волость, згідно з матеріалами “Книги” (у ній вона фігурує як Втешківська), справді була у Посуллі, охоплюючи течію р. Терн з її притоками Біж (“Бег”) і Бобрик⁴³. Нарешті, Немирську волость у “Книзі” локалізовано у поріччі Ворскли, Охтирки та Олешні⁴⁴.

³⁶ Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей Северной земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV—XVIII веках. — М., 1989. — С. 125—144; его же. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей в Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII — первой половине XIX в. — М., 1991. — С. 74—93.

³⁷ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 77, 80, 81, 88 об., 94, 95 об., 98 об., 104, 105, 109.

³⁸ Там же. — Л. 4 об., 6, 9 об., 11, 17 об. — 18, 19, 20, 23, 26, 40, 47 об., 59 об.

³⁹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. — Стб. 498.

⁴⁰ Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные 2-м отделением собственной е. и. в. канцелярии. — СПб., 1851. — Т. 2. — Стб. 907—908.

⁴¹ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 184, 188 об. — 189, 192 об., 194, 206, 209 об., 211, 216 об. — 217, 227—227 об.

* Принаймні під такою назвою воно фігурує на картах XIX ст.

⁴² РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 531 об.

⁴³ Там же. — Л. 295, 296—296 об., 298 об., 300, 302 об., 303 об.

⁴⁴ Там же. — Л. 418, 532. Саме вона, очевидно, згадується в “обидних списках” 1592 р. як “Немитцкая волость на Ворск(к)ле” (Анпилогов Г. Н. Новые документы... — С. 83).

Цінність “Книги” полягає, однак, не лише у можливості уточнити місцеположення волостей, знаних за актами доби Казимира та Олександра, а й у тому, що вона значно розширює коло відомостей щодо їх номенклатури. При цьому слід зважити на той факт, що саме наявність волосної структури відрізняла Путивльщину від інших повітів південної “україни” Московської держави (Білгородського, Оскольського, Воронежського), які склалися зі станів⁴⁵,— ця структура (а в її межах — сотенна організація⁴⁶) була успадкована від попередньої, литовської, доби.

Певна річ, це не означає, що вона залишалася незмінною упродовж XVI — першої чверті XVII ст. — не випадково ж у “Книзі” немає згадок про Меленську та Лопатинську волості (можливо, спустошені в Смутні часи або “в путивльское разоренье 120 (1611/1612) года”⁴⁷). З другого боку, структура Путивльщини могла ускладнитися через появу нових волостей. Отже, щоб реконструювати її станом на кінець XV ст., треба корелювати відомості “Книги” з даними джерел литовської доби й, передусім, “Списку”, укладеного на межі XIV—XV ст.

Згадані у цій пам’ятці Синеч, Кляпеч, Ничан, Лошиці та Хотмишль фігурують у “Книзі” як Синецька, Клепецька, Ницанська, Лосицька й Хотмишська волості. Синецька була на Сулі та Хоролі⁴⁸, Клепецька — при впадінні Ромна в Сулу⁴⁹, Ницанська — у поріччі Ворскли, Ворсклиці, Дерновки (Дернової), Опожні (Пожні), Боровні (Боромлі)⁵⁰, Лосицька — уздовж Ворскли та Мерлі⁵¹, Хотмишська — на Ворсклі та Ворсклиці⁵². Втім, локалізація останньої не викликає труднощів, оскільки на території волості у 1641 р. було побудовано місто Хотмишськ (нині — в Білгородській обл. Російської Федерації)⁵³; Ницан же, гадаємо, слід ототожнити

⁴⁵ Миклашевский И. Н. К истории...— С. 102. Щодо Білгородського повіту слід зауважити, що при його утворенні до нього відійшли дві путивльські волості — Донецька та Хотмишська, про які йтиметься нижче.

⁴⁶ Порівн. звіткі про волосних сотників на Путивльщині в XV і середині XVI ст.: Акты Литовской Метрики.— Т. 1.— Вып. 2.— № 511.— С. 43; Акты, относящиеся к истории Западной России.— Т. 1.— № 178.— С. 202; РГАДА, ф. 79, оп. 1 (1636 р.), д. 6, л. 141, 142.

⁴⁷ З Лопатином можна було б ототожнити однойменне село, яке лежить нижче від Мельні по Сейму (нині — Бахмацького р-ну Чернігівської обл.). Однак, гадаємо, останнє слід, скоріш, ідентифікувати як порубіжне з Путивлем “село (Лопатин черниговское городовое”, відоме за згадкою 1527 р. (див.: Русина О. В. Из спостережень над “Ресстром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття // Записки НТШ.— 1993.— Т. 225.— С. 300). Нагадаємо також позицію П. Клепатського (Очерки...— С. 291), котрий вбачав Лопатин у Лопатинському хуторі Богодухівського повіту Харківської губернії (нині не простежується).

⁴⁸ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 532. Гадаємо, мав рацію М. Тихомиров, вважаючи, що “Синеч” “Списку” фігурує в “Книге Большому чертежу” як “город Синча”, розташований “выше Снятина 3 мили на Суле” (Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 106), якому відповідає сучасна Синча Лохвицького р-ну Полтавської обл. Власне, так само локалізував літописний Синеч О. Андріяшев (Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу. ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 22).

⁴⁹ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 531.

⁵⁰ Там же.— Л. 236—236 об., 239, 243, 244, 248, 250.

⁵¹ Там же.— Л. 532.

⁵² Там же.— Л. 258, 261 об., 271 об., 275, 284, 289, 291 зв.

⁵³ Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.— М., 1887.— С. 53. Хотмишськ локалізував ще М. Любавський (Областное деление...— С. 247).

з с. Ницахою (Тростянецького р-ну Сумської обл.). У 1640 р. у Ницанській волості виникло м. Вольний (суч. с. Вільне Великописарівського р-ну Сумської обл.)⁵⁴; опис Вольновського повіту 1646 р. указує на гирло Ворсклиці як на природний кордон, що розділяв у долині Ворскли Ницанську та Лосицьку волості: "...По реку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной город поставлен. А от реки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой волости Лосицкой острог поставлен, и тою волостью Лосицкою вольновцы не владеют"⁵⁵. На значення даного документа для локалізації цих двох путивльських волостей вказав ще Ф. Петрунь; він же наголосив на помилковості інформації "Списку", в якому їх уміщено серед полсіських міст⁵⁶. Тож наврод чи можна погодитися з М. Тихомировим, котрий наполягав на "доброякісності звісток "Списку руських міст" навіть для такого глухого закутка, яким [...] була окраїна Чернігівської землі"⁵⁷.

Втім, "Список" — не єдине джерело, що може стати в пригоді при реконструкції номенклатури путивльських волостей литовської доби. Цінні історико-географічні відомості містяться в ярликах кримських ханів великим литовським князям — пам'ятках, що походять від протографа кінця XIV ст.⁵⁸ Досліджуючи ці пам'ятки, Ф. Петрунь звернув увагу на докладність, з якою в них описано Путивльщину: "Її ярлики розглядають як великий комплекс, подаючи для неї більше даних, ніж для суто Київщини"⁵⁹. Зокрема, тут фігурують уже згадувані Жолваж, Бирин, Синеч, Хотень, Лосичі, Хотмишль, а також Милолюб, Мужеч, Донець, знані як волості у XVI — першій третині XVII ст.⁶⁰. Ці три останні пункти, а

⁵⁴ Багалея Д. И. Очерки...— С. 53.

⁵⁵ Холмогоров В. И. Акты, относящиеся к Малороссии // ЧОИДР.— 1885.— Кн. 2.— С. 14. До речі, в опису названо і ницансько-хотмиський кордон — Ракові гори (с. 12); на жаль, нам не вдалося з'ясувати, як співвідноситься цей мікротопонім із сучасними географічними орієнтирами.

⁵⁶ Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 179.

⁵⁷ Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 106.

⁵⁸ Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 184—185. Зауважимо, що ці пам'ятки, названі колись "справжньою копальною для дослідників історичної географії" (Konieczny F. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1925/1926.— S. 203.— Przur. 1), ще не дістали належної оцінки в сучасній історіографії. Зокрема, вони навіть не згадуються в монографії В. Єгорова "Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв." (М., 1985). Не менш симптоматичним є й репродукування у новітніх наукових працях застарілих уявлень про цю унікальну групу джерел (див.: Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке.— Воронеж, 1991.— С. 49).

⁵⁹ Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 178.

⁶⁰ АЗР.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 6.— С. 4—5. В ярлику згадано також Немир, однак окремо від групи путивльських волостей, до якої, отже, він може бути віднесений тільки гіпотетично — як і наявний тут же Тушин, котрий в одній з редакцій фігурує як "Тески" (Утешків — ?). Втім, така кон'єктура не заслуговує на абсолютну довіру через численні перекручення географічних назв у цій версії пам'ятки, яку Б. Барвінський опублікував за копією з так званих "тек Нарушевича" (Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси.— Львів, 1909.— Ч. 2.— С. 17). Перекручено назви й у короткому переліку міст, "что из старины к Перекопской Орде тянули", поданому Менглі-Гіреєвим послом Івану III у 1499 р.; крім Путивля та Бирина, тут, мабуть, названо також Жолваж ("Чялбаш") і Лопатин ("Липятин") (Сборник имп. Русского исторического общества.— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 291).

також Хотмишль включено і до переліку підвладних Свидригайлові міст, укладеному, як вважається, між 1432—1435 рр.⁶¹ Наприкінці XIV ст. Мужеч і Милолюб(ль), разом з Осолом⁶², склали “тьму” тагарського князя Яголдая Сарайовича, котра як “отчина” його нащадків проіснувала до кінця XV ст., коли її було поділено між кількома київськими боярами⁶³. Отже, Мужеч і Милолюб(ль) належали до числа “князівських і панських волостей”, про які ностальгічно згадували кияни в 1528 р. За даними “Книги” Мужецька волость була на Пслі, Псельці, Обояні, Солові (Солотинці), Івниці (Івні), Піні, Бобровиці (Боброві), Ворожбі, Білиці, Рибниці (Рибинці), Кам’янці⁶⁴, тобто охоплювала територію між сучасними Суджею та Обоянню (Курська обл. Російської Федерації); це виключає можливість локалізації Мужеча на притоці Сейму — р. Мужичі, яку обстоювали М. Любавський, П. Клепатський, Ф. Петрунь, О. Андріяшев⁶⁵. Слід відкинути й пропонувану ними локалізацію Милолюб(ля) в районі Фатіжа (Курська обл.)⁶⁶ — за даними “Книги”, ця волость була на Донці⁶⁷. Що ж до місцеположення Донецької волости, то з її центром традиційно пов’язують однойменне городище поблизу Харкова⁶⁸.

Нарешті, перелічимо волості, що їх існування в литовські часи є суто гіпотетичним, оскільки згадки про них містяться тільки в джерелах XVI — першої третини XVII ст. Більшість з них зосереджена в Посейм’ї:

⁶¹ Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatów.— Wilno, 1860.— Т. 1.— № 746.— S. 331 (Chotmisł, Donyesk, Milolubl, Muszecz). Навряд чи можна погодитися з Ф. Петрунем, котрий пропонував ідентифікувати згадане в цій пам’ятці місто “Birłaa” (S. 330) як Бирин (Петрунь Ф. Ханські ярлики.— С. 178); гадаємо, що це, скоріш, наявна в “Списку руських міст” як литовська за належністю “Белаа” (Новгородская первая летопись...— С. 476).

⁶² Ототожнюється з Холкинським городищем при впадінні р. Холк в Оскол (Загоровський В. П. История вхождения...— С. 19).

⁶³ Акты Литовской Метрики.— Т. 1, вып. 1.— № 339.— С. 131—132 (назви Мужеча та Милолюб(ля) у публікації перекручено.— пор.: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 138 об.— 139). Див. також: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 8, л. 150—150 об. (Скарга одного з наділених бояр, Михайла Гагина, на втрату своєї частки Яголдайовщини внаслідок захоплення Путивля великим князем московським). Докладніше про Яголдайову “тьму”: Петрунь Ф. Ханські ярлики.— С. 176—178; Кусьчуньскі S. M. Jaholdaj i Jaholdajewicze siewierscy // МН.—1934.— Р. 13.— № 3.— С. 33—35; ejusd. Ziemie czernihowsko-zsiewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 78—80, 184—185, 251, 376; Насонов А. Н. Монголы и Русь: (История татарской политики на Руси).— М., Л., 1940.— С. 28.— Примеч. 2; Spuler B. Die Goldene Horde.— Leipzig, 1943.— S. 160—161; Кусьчуньскі S. M. Jaholdaj i Jaholdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy // Кусьчуньскі S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.— Warszawa, 1965.— S. 221—226.

⁶⁴ РГАДА в Москве, ф. 1209, кн. 368, л. 125, 127 об., 128 об., 130, 131—131 об., 139, 140 об., 142, 156 об.

⁶⁵ Любавский М. К. Областное деление...— С. 247; Клепатский П. Г. Очерки...— С. 293; Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 178; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 20.— С. 127.

⁶⁶ Там же (за винятком праці О. Андріяшева, котрий утримався від спроб точно локалізувати даний пункт).

⁶⁷ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 537 об.

⁶⁸ Клепатский П. Г. Очерки...— С. 292.

⁶⁹ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 439 об., 441, 441 об.—442, 443, 444, 450, 460; Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 83, 167, 197, 199, 202.

на Сеймі, Рилі, Обесті, Колодезі, Лопузі (Колодезька)⁶⁹, Сеймі, Снагості, Мужиці (Залуцька)⁷⁰, Сеймі та Вирі (Ординська)⁷¹, Сеймі, Вирі, Павлівці, Куянівці, Локні (Печерська)⁷². У виданій 1551 р. грамоті новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, якому належала Колодезька волость, окреслено її кордони з Ординською та Залуцькою волостями⁷³. У Печерській волості зосереджувалися володіння Молчинського монастиря; в жалуваних грамотах останньому згадується також Лежецька волость, котра була десь на Вирі⁷⁴. Крім того, збереглися поодинокі відомості про декілька путивльських волостей із загальними вказівками на їх місцезнаходження. Йдеться про волості Дороголівську (Дроголівську) на Сеймі⁷⁵, Коренську на Сулі⁷⁶, Нижачьку на Ворсклі⁷⁷ та Бориську (Борисівську — ?) на Пслі⁷⁸. Усього ж за актами XVI — першої третини XVII ст., які ми дослідили, простежується 25 путивльських волостей, принаймні 16 з яких існували за литовської доби.

Зрозуміло, що при з'ясуванні кількості цих волостей неможливо обминути питання про їх соціально-економічну та демографічну характеристику. Думки істориків з цього приводу різні. Так, М. Довнар-Запольський ототожнював втрачені киянами 1500 р. путивльські волості з “городовими селами”, що фігурують у т. зв. “Ресстрі чернігівських границь” 1527 р.⁷⁹ О. Андріяшев називав їх то селами, то містами (“правдоподобно — невеличкими фортецями”)⁸⁰. М. Тихомиров безапеляційно трактував всі перелічені в “Списку руських міст” пункти як міста або містечки, виходячи з традиційного розуміння “города” як укріпленого поселення⁸¹.

Втім, привертає увагу той факт, що лише чотири з відомих нам волостей занесено до переліку міст Свидригайла, або, точніше, підпорядкованих йому “замків і земель”. Це змушує прислухатися до думки М. Любавського, котрий вважав, що згадані у “Списку” задніпрянські

⁷⁰ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 318, 322 об., 332, 353, 367 об., 372, 382.

⁷¹ Там же.— Л. 403, 404 об., 405 об., 535; Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 130—131, 141, 142. У літературі було висловлене припущення про наявність генетичного зв'язку між Ординською волостю і слободами курського баскака Ахмата, відомими за літописними звітками 1283—1284 рр. (Загоровский В. П. История вхождения...— С. 16), що суперечить висновкам Ю. Александрова-Липкіна, котрий на підставі археологічних матеріалів локалізував їх безпосередньо під Курськом (Александров-Липкин Г. Ю. А. Далекое прошлое соловьиного края.— Воронеж, 1971.— С. 112—117).

⁷² РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 308, 312 об., 313 об., 402, 419 об., 420, 421—421 об.; Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 135, 136—137, 194.

⁷³ Русина О. В. Грамоти...— С. 145.

⁷⁴ Актовые и летописные материалы...— С. 57; Труды Курского губернского статистического комитета.— С. 563.

⁷⁵ РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 401 об., 505.

⁷⁶ Там же.— Л. 531 об.

⁷⁷ Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 83.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. // АЮЗР.— К., 1907.— Ч. 8, т. 5.— С. 10. Текст “Ресстру” див.: Русина О. В. Из спостережень...— С. 300—302.

⁸⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі...— С. 127; його ж. Нарис історії колонізації Переяславської землі...— С. 22.

⁸¹ Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 105—106.

“міста” в переважній більшості були городищами, які з часом так і не постали з руїн⁸². Це, можливо, й пояснює те, що назви волостей XV — початку XVII ст., на відміну від синхронних гідронімів, практично не простежуються в пізнішій топонімії. Зрозуміло, цей висновок суто попередній, і відповідь на запитання щодо природи путивльських волостей можуть дати тільки репрезентативні діловодні матеріали XVI—XVII ст., що їх виявлення та публікація становлять нагальне наукове завдання.

Olena RUSSYNA

PUTYVL' DISTRICTS IN THE 15TH — EARLY 17TH CENTURIES

The study deals with the reconstruction of the territorial composition of the Putyvl' Districts in the 15th—17th centuries via the recreation of the district names in the region and their localization with the help of the historical and geographical memorials of the 14th—15th centuries (“The List of the Far and Close Rus' Cities and Towns”, the list of the towns owned by the Lithuanian Prince Svydryhailo, messages of the Crimean Khans to the rulers of Lythuania) and descriptive and diplomatic materials of the 16th—17th centuries. The author has mapped 19 of 25 districts by the sources of the mentioned period, and proposed hypotheses concerning their social, economic, and demographic characteristics.

⁸² Любавский М. К. Областное деление...— С. 247.